

Invenció i crisi de la història d'Espanya

Ramón López Facal

En aquests moments en què s'estén un cert sentiment de crisi sobre la història que s'ensenyava, convé reflexionar sobre la seua evolució en el passat. Amb aquest article es pretén contribuir a un debat que des d'instàncies oficials sembla voler evitar-se. El debat desgraciadament s'ha limitat a penes a comentaris periodístics caracteritzats –llevat d'honroses excepcions– per la pobresa argumental, l'absència de dades i, fins i tot, les obertes falsedats. Pobresa argumental que resulta més sorprenent quan existeixen anàlisis rigoroses sobre l'evolució de l'ensenyament de la història a Espanya.¹

Aquest treball sobre la situació de la història escolar tracta de la invenció de la història d'Espanya en el segle XIX i la llarga pervivència dels tòpics elaborats en aquell moment que bastants profans identifiquen exclusivament amb el franquisme; és complementari de l'estudi de Rafael Valls en aquest mateix número.

La ideologia dominant durant el franquisme –l'anomenat *nacionalcatolicisme*– estava ja molt arrelada en el pensament

reaccionari espanyol des de l'últim quart del segle XIX, del qual és deutor en molta mesura més que no dels feixismes europeus. El nacionalisme integrista espanyol, per la seua banda, ha tingut més punts en comú amb el nacionalisme progressista dels que es reconeixen habitualment; tots dos han compartit molts dels tòpics romàntics, tot i que amb diferent èmfasi.

En la segona part s'aborda la profunda modificació de la història ensenyada a Espanya que es va produir com a resultat dels canvis socioeconòmics ocorreguts en els anys seixanta, abans de la mort del dictador. La Llei General d'Educació (LGE) de 1970 va significar l'abandó definitiu del nacionalcatolicisme en els llibres de text i una adequació metodològica més coherent amb la política de desenvolupament empresa poc abans. Moltes de les mesures adoptades llavors se solen atribuir avui a la LOGSE, llei que ha estat menys *rupturista* que la LGE respecte dels continguts escolars. L'actual intent de reintroduir en l'ensenyament el biaix nacionalista –historicoorganicista– similar al promogut des del segle XIX és, al meu parer, contradictori amb els objectius democràtics i pluralistes que han d'orientar l'ensenyament.

Ramón López Facal és catedràtic d'Història. És coautor del llibre, a cura de Juan Sisínio Pérez Garzón, *La gestión de la memoria. La historia de España al servicio del poder* (Crítica, 2000).

ELS ORÍGENS: LA TRADICIÓ LIBERAL

L'estat-nació a Espanya, igual com en altres països, tingué els orígens en els canvis revolucionaris liberals i es va anar assençant de manera vacil·lant però progressiva al llarg de tot el segle XIX. Les velles institucions de la monarquia absolutista van ser substituïdes per unes altres representatives de la «nació». Les *clases mitjanes* —les situades entre l'aristocràcia decadent i les masses populars sumides en la pobresa i la ignorància— reclamaren amb èxit el poder polític i van aconseguir d'exercir-lo sense complexos en benefici propi, exclouent fins i tot del dret al sufragi la majoria de la població durant molt de temps.

En un siglo mercantil y literario como el presente, es necesario que las clases medias dominen porque en ellas radica la fuerza material, y no corta parte de la moral, y donde reside la fuerza está con ella el poder social, y allí debe estar también el poder político. [Alcalá Galiano, *Lecciones de Derecho político constitucional* impartides a l'Ateneo de Madrid i publicades el 1843.]

Però qualsevol poder necessita instruments de cohesió social que vagen més enllà dels mecanismes merament coercitius si pretén perpetuar-se. Durant l'antic règim la religió va representar aquest paper essencial de difondre valors de submissió a l'ordre social, interioritzat com a natural i etern pels seus suposats orígens divins. La burgesia que va exercir el poder després de les revolucions liberals va descobrir molt d'hora el paper mobilitzador del nacionalisme com a nova religió laica que permetia unir voluntats mitjançant la

lleialtat al nou imaginari: la nació. El nacionalisme espanyol va adoptar, des dels seus orígens, alguns elements essencialistes i de manera destacada un historicisme que encobria els canvis revolucionaris com a recuperació d'antigues essències: les Corts, dipositàries de la sobirania nacional, es presentaven com hereves de les velles institucions medievals i fins i tot dels concilis de Toledo; es pretengué fer derivar l'autonomia i la representació dels ajuntaments dels antics municipis romans; i fins i tot es van relacionar les llibertats constitucionals amb les reivindicacions de la rebel·lió comunera. En aquest sentit és molt significatiu el consell de Jovellanos² a Marina el 1808: «para sacar de ellos [dels governants] algún partido convendría argüirles no tanto con razonamientos como con los hechos de la Historia».

La historiografia romàntica va assumir amb entusiasme una perspectiva nacionalista de la qual mancaven les històries escrites durant l'Antic Règim, realitzades amb intencions ben diferents. Modesto Lafuente va publicar la seua *Historia General de España* a partir de 1850 i hi va utilitzar, en bona manera, informacions obtingudes de l'obra de Juan de Mariana publicada per primera vegada 250 anys abans, però va adoptar canvis molt significatius: no solament va abandonar els aspectes mítics més fantàstics que Mariana havia pres de les cròniques medievals, sinó que, fonamentalment, va introduir un canvi tant en l'objecte com en el subjecte de la història. Si la història, des de l'antiguitat, s'havia justificat com a discurs moral per als individus (recordeu la cita de Ciceró, reiterada fins a l'avorriment, *historia magistra vitae*) ara va irrompre la idea que l'exemplaritat del passat és especialment útil

per als pobles, per a les nacions, i que són precisament aquestes les protagonistes de la història.

La història romàntica va passar a ser alguna cosa més que la mera relació cronològica de regnats i dinasties, i va convertir el «pueblo español» en el vertader protagonista. Abans de les revolucions liberals, ja hi va haver sentiments protonacionalistes (en denominació de Hobswam); el mateix Mariana va justificar l'edició llatina de la seua història (1592) en la necessitat de mostrar a altres nacions «els principis i mitjans [pels quals Espanya] es va adreçar a la grandesa que avui té»; i d'expressions similars, se'n poden trobar en Cervantes, Quevedo o Saavedra Fajardo. Aquesta mena d'expressions, molt minoritàries, no implicaven la identificació d'Espanya amb una unitat política supraindividual, sinó més aviat amb un territori –la *Hispania* de la versió llatina que, per descomptat, incloïa també Portugal o el Rosselló, però no les illes Canàries– en què se sustentava la glòria d'una monarquia catòlica protegida per la providència divina. A partir de la historiografia romàntica, per contra, es va desenvolupar la idea de nació comuna, compartida, concebuda com un organisme amb una ànima eterna –o formada en un passat molt remot– que es manifesta tant en la continuïtat de les institucions jurídiques com en les accions d'individus singulars que en determinats moments expressaven l'afany col·lectiu, el caràcter nacional. La nació és el subjecte històric cap al qual es promou el sentiment de lleialtat, i l'exaltació de la monarquia es fa en funció d'aquest subjecte. Molts historiadors, com ara Lafuente, van continuar essent providencialistes, però ara concretaren la predilecció divina sobre la nació i

no sobre una determinada dinastia real. La transició entre la historiografia de l'antic règim i la liberal nacionalista va ser relativament senzilla. L'edifici liberal es va construir reutilitzant els materials de l'etapa anterior i rebutjant-ne molt pocs; el desig de legitimació històrica del nou règim va facilitar la continuïtat enfront de la ruptura. Des de començament del segle XIX, els aspectes jurídics s'han considerat com una expressió més del caràcter nacional –d'acord amb els corrents iusnaturalistes–; existeix una opinió compartida segons la qual els legisladors traduïen en cada època el sentiment comú de les nacions; per això es destacava la importància d'institucions –com la monarquia– que posaven de manifest l'*ànima del poble* al llarg de la història nacional.

L'ensenyament de la història es va institucionalitzar després de les revolucions liberals. En l'Antic Règim havia mantingut la tradició clàssica i humanista de considerar la història com una modalitat menor de la literatura, amb una finalitat moral com s'ha dit ja, limitada a minories educades en un reduït nombre de col·legis religiosos. Amb tot, va ser en aquesta etapa quan es van fixar les pautes que presidiren la història escolar posterior: una síntesi global que s'iniciava en els orígens bíblics, seguits d'un ampli resum de la història grecoromana i d'una successió de dinasties reials protegides per la providència, completada amb les figures dels grans herois i guerrers.³

L'estat liberal que va emergir arran de les Corts de Cadis va ser conscient des dels seus inicis de la importància de l'educació, i que el control del sistema escolar era un dels instruments bàsics per a la consolidació del procés de construcció nacional.

Això no obstant, fins als anys trenta no es va produir el triomf d'un estat constitucional, basat en la igualtat jurídica i en les llibertats individuals; projecte polític que solament era possible si s'assentava en un ampli cos de *ciutadans*, és a dir, d'un conjunt d'individus conscients que coneixen i assumeixen els nous drets polítics i que participen en els afers públics. La institucionalització del sistema educatiu a mitjan segle XIX, nascuda del canvi polític, va comportar una nova percepció de la història; no va significar una ruptura radical amb la historiografia escolar anterior. De fet es van continuar utilitzant manuals escrits el segle XVIII (Isla, Iriarte) o d'altres que s'hi inspiraven directament (Díaz de Rueda) fins i tot fins a la Restauració. Però alhora es van començar a publicar nous llibres de text en què es van plasmar els tòpics nacionalistes romàntics i que van contribuir a difondre'ls i a consolidar-los fins a temps recents. A partir de la segona meitat del segle XIX es va elaborar una interpretació canònica de la història d'Espanya, fonamentada en quatre pilars:

La idea de sobirania territorial: la nació –Espanya– és formada per un territori amb certa unitat, delimitat per unes fronteres que estan determinades en gran manera per una realitat geogràfica «natural».

La idea abstracta de nació es materialitza visualment a través dels mapes, tant els escolars com els que presidiren des de llavors els nombrosos organismes i institucions públiques.

La unitat legislativa i política: s'identifica *la nació* amb cert grau d'unitat política, amb un govern central i un sistema legislatiu comú, en qualsevol moment del passat. En aquest sentit és interessant constatar el canvi en la valoració de la

monarquia dels visigots, o la dels Reis Catòlics a què ens referirem més avant.

El caràcter comú és la base de la identitat nacional. Els espanyols mantenen, i han mantingut sempre, comportaments i actituds similars; aquest suposat caràcter comú és fruit, sobretot, de compartir un mateix marc territorial essencialment homogeni en la seua diversitat (el relleu accidentat hi ha propiciat l'individualisme). La idea segons la qual les condicions físiques (sobretot el clima) determinen el caràcter de les persones no és innovadora. És present des d'Heròdot o Polibi a Ibn Hal-dun i, a partir del segle XVIII, es convertirà en un lloc comú (Montesquieu, Hume o, a Espanya, Masdeu). La innovació del segle XIX és la identificació dels atributs d'aquest suposat caràcter inventat, fonamentalment, pels legitimistes europeus dels anys 20 i 30, fascinats pel que percebien a Espanya com la continuïtat d'un temps passat: la societat de l'Antic Règim en què les classes populars no qüestionaven els valors tradicionals (religió, monarquia). Aquests nous tòpics sobre el caràcter espanyol, que no tenen res a veure amb els que van reflectir els escriptors europeus en segles anteriors, es van difondre a través de la literatura romàntica (Victor Hugo, Merimée) i van acabar essent acceptats universalment: en la literatura (Galdós), la música (les sarsueles de la Restauració), la premsa i, per descomptat, la historiografia i els llibres de text.

La unitat religiosa catòlica: el catolicisme, i fins i tot l'església catòlica com a institució, va contribuir a forjar la identitat comuna dels espanyols. Aquesta valoració, comuna al liberalisme moderat i al tradicionalisme integrista, es va acabar imposant fins i tot entre els ambients liberals

progressistes del segle XIX. Aquest estereotip enfonsa les seues arrels tant en la literatura apologètica de la contrareforma com en els tòpics romàntics esmentats en el paràgraf anterior.

Aquests quatre elements proporcionen les claus de l'anàlisi del passat que es recull en els llibres de text i que conformaran els tòpics reproduïts per la historiografia escolar que detallem tot seguit.

1. En els «primitius pobladors» ibers es va manifestar per primera vegada el «caràcter espanyol» (valor, austeritat, individualisme, generositat, amor a la independència, resistència a tot allò que vinga de fora...), com es «constata» en les lluites per la «independència» contra fenicis, cartaginesos i, sobretot, contra els romans. La mitificació de les guerres contra els romans es va produir sobretot a partir del segle XVI (Cervantes, Mariana), amb la reinterpretació de textos llatins que permeteren exaltar (equiparar) els orígens patris amb l'antiga esplendor romana, en un moment en què en els ambients cultes de les ciutats italianes s'identificava les tropes de la monarquia dels Àustria amb els nous *bàrbars*, culturalment menyspreables. Aquests primers escrits protonacionalistes tingueren continuïtat i desenvolupament en la historiografia del segle XVIII i es van incorporar a la del XIX amb un caràcter ja obertament nacionalista.

2. Els romans, si bé inicialment odiosos en tant que conqueridors estrangers, mereixen una valoració positiva a partir de l'època imperial (després de la conquesta) en la mesura que aportaren unitat política a la península, unitat lingüística i, per damunt de tot, per considerar providencial el seu paper en la difusió del cristianisme d'acord amb la tradició eclesiàstica d'origen agustiniana.

3. S'exalta la monarquia visigoda com a fundadora del primer estat nacional, per haver unificat el territori peninsular jurídicament i políticament, i per haver-lo dotat d'una única identitat religiosa després de la conversió de Recared. La mitificació de la monarquia goda que va naixer en ambients eclesiàstics medievals –probablement mossàrabs– per tal de legitimar les aspiracions de les noves cases reials cristianes en la seua lluita enfront d'al-Andalus va acabar convertint-se en un dels tòpics propagandístics de les successives dinasties necessitades de legitimar-se recorrent a suposats orígens ancestrals. La historiografia romàntica s'encarregaria d'identificar monarquia i nació i de situar els orígens jurídics d'aquesta en aquells temps.

4. La Reconquesta es planteja com una gran «prova» en què els «espanyols» (exclusivament els cristians)⁴ expien els pecats de la seua desunió i vicis passats i, després de vuit segles d'agosarats esforços, aconseguiran recompondre la «unitat perduda» i sempre enyorada. La primera historiografia liberal va utilitzar també aquesta vella interpretació moral del passat en clau nacional: la responsabilitat moral correspon, en aquesta nova perspectiva, al poble (a la nació) i no exclusivament als monarques.

5. Amb els Reis Catòlics s'assoleix l'apogeu històric quan restauren la unitat nacional d'Espanya. La figura d'aquests monarques havia estat enalçada ja en vida (Alfonso de Palencia, Nebrija, Pulgar, Diego de Valera i, sobretot, Andrés Bernaldez). Aquesta tradició es va mantenir en segles posteriors en tant que autors i promotors de la unitat religiosa i de l'expansió territorial (Mariana, Salazar i Mendoza) com a singular model en èpoques de decadència (Salazar i Castro) o pels il·lus-

trats del XVIII (Ferrerias, Masdeu). Però fins ben entrat el segle XIX el que destaca d'aquest regnat és el fet d'haver conquerit el regne de Granada, d'haver posat fi a la delinqüència nobiliària baixmedieval o d'haver promogut l'expansió territorial; en cap cas es menciona que hagen aconseguit la *unitat nacional* tal com figurarà en tots els manuals entre 1859 i 1970.

6. Amb la monarquia dels Àustria s'inicia la decadència espanyola, perquè dediquen la major part dels seus esforços a les empreses exteriors i obliden els vertaders problemes de la nació (que eren els assumits pels comuns). En contrast amb els Reis Catòlics, els Àustria han estat tractats amb fredor i fins i tot amb duresa durant la major part del segle XIX. Les raons poden ser, d'una banda, la tradició il·lustrada del segle XVIII que va assumir la interpretació esbiaixada elaborada des dels primers anys del regnat de Felip V, que va accentuar els trets més negatius per tal de caracteritzar l'etapa anterior i ressaltar, per contra, les *virtuts* de la nova dinastia. A aquesta tradició s'hi va sumar el rebuig frontal dels liberals per aquells trets que consideraven més execrables de l'Antic Règim a Espanya: Inquisició i intolerància religiosa, supressió de les «llibertats» tradicionals (repressió de la revolta comunera, execució de Juan de Lanuza) i que relacionaven amb l'*absolutisme* de la casa d'Àustria. Els manuals escolars del segle XIX solen identificar la casa d'Àustria amb l'inici de la «decadència» de la «nació espanyola», i consideren que fins i tot els Àustria *majors* (Carles I, Felip II) s'havien equivocat quan dedicaren la major part dels seus esforços a empreses exteriors i oblidaren les *vertaderes* preocupacions de la *nació*, representades, entre altres, pels

comuns. En l'últim terç del segle XIX s'assisteix a la reivindicació de l'obra d'aquests monarques des d'una triple perspectiva: pel tradicionalisme catòlic (Menéndez Pelayo i el pensament neocatòlic) que destacaren positivament la seua intransigència religiosa contra la reforma protestant; per Cánovas i el liberalisme conservador, que enyoren la projecció internacional de la monarquia dels Àustria en contrast amb el limitat paper de l'Estat espanyol en la política imperialista de la seua època; i pel liberalisme progressista dels institucionistes (Altamira), que reivindiquen la projecció de la cultura hispànica a Amèrica. Per això, ja en el segle XX, es percebia en els llibres escolars una valoració extraordinàriament positiva dels primers Àustria, i les crítiques se centraven únicament en els monarques del segle XVII i els seus *validos*.

7. La valoració del segle XVIII comença a ser més divergent, en funció del biaix ideològic d'historiadors i autors de manuals. Pràcticament absent en els manuals de la primera meitat del XIX, va ser, en general, positiva entre els liberals. Modesto Lafuente no va amagar el seu entusiasme pels Borbó; i així, mentre anomena «austriacs» fins i tot els monarques hispans del segle XVII, afirma pel contrari que, als pocs anys de cenyir la corona espanyola «Felip [V] no és ja un príncep francès, sinó el monarca espanyol». Però entre els escriptors antiliberals del darrer terç del XIX, es va iniciar una revisió crítica del segle precedent, que censurà els esforços modernitzadors dels il·lustrats com a estrangeritzants i contraris a la tradició espanyola, alhora que s'exaltava, com acabem de dir, la política d'intransigència religiosa dels Àustria.

8. El dur enfrontament ideològic que es va desenvolupar durant el segle XIX va quedar pràcticament exclòs dels continguts dels manuals escolars; solament va començar a ser esmentat en obres de l'etapa restauracionista. L'únic esdeveniment a què es va prestar una atenció especial, amb valoracions coincidents, va ser l'anomenada, des de començament del XIX, «guerra de la Independència» contra els francesos (1808-1814). La mitificació d'aquell conflicte –mitificació iniciada coetàniament en els ambients liberals de Cadis i que va tardar a ser assumida pel pensament més conservador– va passar a ser l'eix retòric fonamental sobre el qual giraria el nacionalisme espanyol del XIX i primer terç del XX.⁵ Els setges de Saragossa i Girona foren reinterpretats sistemàticament com a modernes reedicions de Numància i Sagunt. Aquesta tradició es mantingué fins els anys 50 del segle XX. En sentit contrari, pot sorprendre la nul·la atenció que se li presta a la pèrdua de la major part de l'imperi colonial durant el regnat de Ferran VII (no es menciona en cap llibre de text), en contrast amb la pèrdua de les colònies el 1898, de moltíssima menys importància territorial i econòmica i que, com és ben conegut, representà un vertader revulsiu entre els intel·lectuals de l'època. L'explicació és complexa.⁶ La primera guerra d'independència de les colònies americanes es va percebre, fins i tot pels liberals més destacats d'un país escassament *nacionalitzat* (en què ni tan sols les elits assumien formar part d'un projecte comú, compartit amb tota la població) com un assumpte quasi privat del monarca, qui, per culpa de les seues iniquitats havia merescut el càstig de perdre algunes *propietats*. Pervivia, doncs, una

mentalitat prenacional pròpia de l'Antic Règim. Mentre que, a partir dels anys setanta (campanya de Prim al Marroc) fins i tot els sectors més tradicionalistes catòlics començaren a assumir la identitat nacional com a element central de cohesió social, i les campanyes exteriors seran interpretades –cal insistir a dir que ens referim sempre a la minoria amb accés a la informació– com un projecte nacional. En aquest canvi va representar, sens dubte, un paper rellevant l'escolarització de les classes mitjanes.

Aquest conjunt de tòpics, amb escasses modificacions, es farà present en la historiografia escolar fins als anys finals del franquisme, fins a l'aprovació de la LGE de 1970. Les diferències ideològiques i metodològiques, molt notables, no afectaren essencialment la idea de nació. Així, la tradició liberal progressista va contribuir a la modernització historiogràfica i pedagògica (difusió del *mètode històric* o positivisme, modernització de continguts escolars, que comencen a incloure temes de prehistòria, etc.); això no obstant va compartir amb l'integrisme catòlic una orientació nacionalista similar, deutora de l'historicisme organicista.

Rafael Altamira, que a més d'historiador s'ocupà nombroses vegades de problemes relacionats amb l'ensenyança de la història, també autor de llibres de text, va enriquir el discurs escolar amb noves aportacions: tractà que la història escolar es referís a la «civilització espanyola» per donar-hi cabuda a allò que llavors se'n deia «història interna» (economia, cultura...) enfront de la tradicional «història externa», que es limitava a una relació d'esdeveniments polítics; hi va incorporar estudis recents de prehistòria, incloent-hi les teo-

ries de l'evolució, i d'història antiga tenint en compte les aportacions de l'arqueologia; va valorar positivament les aportacions culturals de l'islam a al-Àndalus; l'expansió colonial a Amèrica, les reformes borbòniques del XVIII i el procés de modernització del XIX. Però, alhora, coincidia amb altres tòpics del discurs històric romàntic, a penes modificats per un major rigor documental: la perspectiva evolucionista de la història, concebuda com un procés de progrés continuat des de les antigues divisions fins a un estat nacional centralitzat, és bastant pareguda a les idees expressades ja per Modesto Lafuente mig segle abans, encara que difereix de la de l'integrisme catòlic que es va reformular per aquesta època. També és similar la valoració dels visigots (unitat religiosa, superació de la divisió cultural...) tot i que critique la pràctica política d'una aristocràcia guerrera insolidària. El seu barem per valorar el passat, i especialment l'època medieval, és el major o menor grau d'unitat política assolit en cada moment; el regnat dels Reis Catòlics és per a ell, per tant, el moment de «cristallització de l'ideal nacional» perquè posa fi a les divisions medievals. La valoració és, per tant, similar a la que figurava ja en la historiografia romàntica. Fins i tot, a pesar de les seues conviccions democràtiques, justifica l'expulsió dels jueus –encara que moralment li sembla condemnable– perquè obeïa a una *finalitat superior* que era la *unitat nacional*. Aquesta tradició liberal va quedar truncada per la Guerra Civil.

LA INTERPRETACIÓ INTEGRISTA DE LA HISTÒRIA I EL FRANQUISME

El pensament integrista catòlic es va reestructurar a partir dels anys 80 del segle passat amb aportacions d'origen divers. D'una banda es va consolidar un tradicionalisme que tenia com a referent historiogràfic l'obra de Víctor Gebahrtdt (1861) i el polític en la Unió Catòlica de Pidal i els grupuscles contrarevolucionaris escindits del carlisme; l'intel·lectual més influent en aquest entorn va ser, sens dubte, Menéndez Pelayo. A recer del sentiment de crisi de les acaballes de segle i en contacte amb pensadors europeus com ara Barrès o, més tard, Maurras, va emergir a més una dreta radical que es pot personificar en l'evolució ideològica de Ramiro de Maeztu; simpatitzant del maurisme, primoriverista després i ideòleg del nacionalisme contrarevolucionari i antirepública a través d'Acción Española durant la Segona República.

Encara que seria més adequat parlar de dretes que d'una única dreta espanyola, i malgrat les diferències de matís entre el tradicionalisme integrista antimodern i les declarades vel·leïtats regeneracionistes i renovadores de Maeztu, totes dues tendències compartiren bastants tòpics amb la historiografia romàntica i, fins i tot, amb la liberal. És comuna la creença d'un suposat caràcter espanyol amb atributs semblants: ascètic, espiritual, individualista, intuïtiu, guerrer... com reflecteix, per exemple, Ganivet en *Idearium español* (1897). Les diferències més importants són el rebuig –sobretot en els primers– a la modernitat i al progrés i una simplificació de la idea de nació de la qual

destaquen de manera obsessiva la dimensió religiosa catòlica a la qual subordinen un altre dels seus elements de referència: la monarquia. Aquests són els camps de confrontació amb el pensament progressista, atès que hi comparteixen altres dimensions de la nació que, per això, solen passar desapercebudes: la identificació de la sobirania territorial com una realitat intemporal i l'existència mateixa d'un caràcter nacional (l'*ésser* d'Espanya) organista i metafísic.

L'integrisme catòlic no va comptar amb cap àmbit d'investigació equiparable al Centro de Estudios Hispánicos, ni historiadors del prestigi d'Altamira o Menéndez Pidal. La seua influència en el món acadèmic va ser limitada, encara que van començar a organitzar-se a partir dels anys vint de la mà d'Herrera Oria i d'alguns joves universitaris com Pedro Sainz Rodríguez. Encara que van tenir una influència escassa en la Universitat o entre els intel·lectuals de major prestigi, van aconseguir una important influència social a través del clergat i de les organitzacions catòliques (cercles jesuïtics –*Razón y Fe*– lligues catòliques, ACNP d'Herrera Oria) i sobretot, en el quasi monopoli de l'educació de les classes mitjanes a través dels col·legis religiosos que, des de començament del segle XX, van tractar d'estendre a tota la societat (Majón, Poveda).

Es van fundar editorials orientades a difondre el pensament catòlic en l'ensenyament que s'encarregaren de proporcionar els instruments necessaris per a la contraofensiva ideològica catòlica enfront del pensament pedagògic progressista animat per la ILE. Els llibres de text es caracteritzaren no solament pel seu integrisme religiós, sinó també per un accentuat ar-

caisme metodològic, historiogràfic i pedagògic, fins i tot mantenien l'estructura de preguntes i respostes (inspirada en la tradició eclesiàstica dels catecismes de l'Antic Règim), ignoraven les noves aportacions de la ciència (arqueologia) i defensaven un immobilisme agressiu enfront de tot allò que significara qüestionar la literalitat de la Bíblia o de la tradició eclesiàstica (prehistòria, evolució).

En aquests manuals integristes anteriors (i posteriors) a la Guerra Civil es troben encara arcaïques definicions de la història: «El fin de la Historia es darnos con el ejemplo de los siglos pasados útiles enseñanzas para el porvenir»; referències a la filiació bíblica dels primers habitants («...Túbal y Tarsis, descendientes de Jafet...»); per a legitimar el «coneixement» recorren com a font d'autoritat a *pares de l'església*: «Según san Agustín, los antiguos Españoles creían en un solo Dios, incorruptible y creador. Strabón afirma que los Celtíberos adoraban un Dios innominado; así pues, la primera religión de los españoles fue el monoteísmo». Els tòpics nacionalistes adquireixen una dimensió marcadament clerical; es pot apreciar una manifestació d'aquesta mena de continguts, per exemple, en el manual editat pels salesians de Sevilla el 1925.

Els visigots:

Las consecuencias de esta conversión [de Recaredo] fueron: la del pueblo arriano, que en su mayoría siguió al Monarca, pues tanto atrae el buen ejemplo; la unión íntima entre la Iglesia y la Monarquía; la benéfica influencia del episcopado católico en el consejo de los reyes y la gobernación del Estado, y finalmente la fusión de las razas dominada y dominadora. (p. 28)

Els musulmans d'al-Andalus:

Muchos de los emires y kalifas persiguieron cruelmente a los Cristianos que, como los de los primeros tiempos de la Iglesia, sellaron con su sangre la fe de JC, datando de los tiempos de la dominación árabe un sinnúmero de mártires y santos, cuya pureza de vida contrastaba sobremedera con la corrupción de costumbres del pueblo mahometano. (p. 39)

Orígens de la «reconquesta»:

De Asturias partió el primer grito de amor patrio, al que respondieron el escaso número de esforzados Españoles y fervientes Cristianos que, al amparo de aquellas montañas, esperaban ansiosos la voz de mando para demostrar a los hijos de la media luna que era una empresa irrealizable el dominar al pueblo español, dándose principio con aquel glorioso alzamiento a la Reconquista astúrica (718). (p.41)

La Inquisició:

Con el objeto de velar por la pureza de la Fe Católica contra los judíos, que a más de inducir a gran número de cristianos a apostatar, eran también aborrecidos por los muchos crímenes, sacrilegios y profanaciones de que se les acusaba, así como por sus escandalosas usuras, trataron los Reyes Católicos de restablecer la Inquisición, [...]. (p. 104)

Esta institución ha sido objeto de innumerables ataques por parte de apóstatas y herejes, refiriéndose por sus enemigos un sinnúmero de hechos horribles realizados por este santo Tribunal, hechos inventados por su malicia y perversidad, pero que desgraciadamente han hecho creer a los ignorantes, deseosos siempre de novedades. Es lo cierto que la Santa Inquisición conservó

en España la unidad católica, libró a nuestra Patria de las terribles guerras religiosas que inundaron en sangre a Europa en los siglos XVI y XVII, con motivo del protestantismo, y lejos de haber sido, como pretenden sus enemigos, rémora del pensamiento y de la cultura en España, el período del mayor predominio de ella fué también aquel, en que llegaron a su mayor florecimiento y apogeo las letras, ciencias y artes en nuestra querida Patria. (p. 106)

La guerra «de la Independència»:

El levantamiento contra la invasión napoleónica no fué obra de los Reyes, presos en Francia, ni de los Consejos de Estado, sometidos al invasor, ni de los generales, más bien opuestos que favorables a los primeros movimientos, ni de las clases ilustradas, de las cuales salieron los afrancesados, sino del verdadero pueblo Español, no contaminado por las teorías francesas, y dirigido o impulsado por el clero. (pp. 186-187)

Un to apològic semblant es pot trobar en altres editorials catòliques, i aquesta mena de discurs no va baixar la seua bel·ligerència fonamentalista durant la Segona República. Sens dubte, la preocupació republicana per potenciar una escola laica estava condicionada per l'extremada agressivitat antidemocràtica que es difonia als col·legis religiosos. La *intelligentsia* republicana participava probablement de les preocupacions del primer liberalisme («digámoslo de una vez, la cuestión de la enseñanza es cuestión de poder: el que enseña, domina; puesto que enseñar es formar hombres y hombres amoldados a las miras del que los adoctrina. Entregar la enseñanza al clero, es querer que se for-

men hombres para el clero y no para el Estado», havia escrit Gil Zárata el 1851) i es van iniciar les mesures reformistes que van quedar aviat paralitzades pel triomf dretà de 1933.

Tant l'integrisme com el liberalisme progressista anteriors a la Guerra Civil van compartir bastants idees nacionalistes comunes de tipus *historicista* (creença en una identitat col·lectiva forjada i expressada a través del temps) i *organicista*. Són comuns el valor que s'atribueix a la *llengua* comuna –el castellà– com a expressió del caràcter del poble espanyol; la idea de *raça* espanyola com a unitat cultural o espiritual més que no biològica i que assumeixen explícitament tant Menéndez Pelayo o Maeztu com Ortega i Menéndez Pidal; la idea de *sagrada unitat territorial* que es projecta cap al passat; la convicció que existeix una «ànima» col·lectiva del poble espanyol que transcendeix els individus; la mitificació de tradicions i *costums* que reflectirien aquesta ànima comuna (l'*austeritat* del camperol castellà...); i fins i tot, com hem indicat, la *dimensió religiosa* –catòlica– del caràcter espanyol. A pesar d'això, la dictadura franquista va eliminar –fins i tot físicament– la tradició liberal en l'ensenyament de la història lliurant l'educació al control del clergat. Paral·lelament a la depuració del professorat, va establir la llista de llibres autoritzats (H.S.R., Luis Vives, Bruño, Sociedad de Maria, El Magisterio, etc.) El seu nacionalisme es va tornar encara més excloent en considerar no solament *no-espanyols* sinó fins i tot *antiespanyols* tots aquells que no compartien els seus punts de vista: el valor positiu espanyol s'identifica amb catòlic que accepta la supremacia de l'església enfront del poder civil; i qualsevol altra actitud era

considerada negativa, anticatòlica i, per tant, antiespanyola. Les escasses diferències amb l'integrisme catòlic anterior als anys trenta es limitaven a certes fórmules externes que van adoptar del feixisme italià (exaltació de l'imperi, del *caudillo*) o a evitar pronunciar-se sobre l'opció monàrquica com a forma de govern desitjable.

LA CRISI DE LA HISTORIOGRAFIA ESCOLAR NACIONALISTA

El franquisme ha estat, entre altres coses, una manifestació exacerbada de nacionalisme espanyol que, paradoxalment, va acabar propiciant la crisi d'aquesta identitat nacional que pretenia promoure. Vinculant la idea de nació a valors premoderns, obertament enfrontats a la idea de progrés, va contribuir a fer que entrara en crisi tan aviat com es va iniciar als anys seixanta un procés de modernització de la societat espanyola. El canvi és perceptible a partir de l'aprovació de la LGE el 1970.

Amb la LGE, els sectors *tecnocràtics* van tractar d'adaptar el règim franquista als models dominants en el món capitalista desenvolupat, i s'hi van obrir pas valors associats al liberalisme i a les democràcies que havien estat negats i perseguits durant més de trenta anys. Sense entrar a valorar ara la importància de la LGE en l'extensió de l'escolarització, en relació amb l'ensenyament de la història el resultat ha estat una ruptura radical amb les formes que s'havien establert en el segle XIX i que havien mantingut caràcters comuns –un nacionalisme espanyol historicoorganicista– per damunt de les òbvies diferències ideològiques.

En l'EGB, que va substituir l'anterior ensenyament primari, els continguts d'història d'Espanya es van diluir en una àrea de coneixement de *Ciències Socials*, en què s'inclogueren continguts d'història universal, geografia física i humana i alguns temes d'educació vial, cívica, etc. En el batxillerat, a més d'una assignatura d'*Història de les Civilitzacions* en el primer curs, se'n va implantar en tercer una altra inicialment denominada «Geografía e Historia de España y de los países hispánicos», amb aquesta al·lusió tan ambigua a l'àmbit *hispànic* que connectava amb el concepte d'*hispanitat* formulat per Ramiro de Maeztu –i que el règim de Franco havia convertit en un dels seus fonaments ideològics– i també amb la tradició americanista liberal de preguerra.

A partir de la LGE l'ensenyament de la història tindrà com a principal referent historiogràfic la influència indirecta d'*Anales* en la versió difosa a Espanya a partir de Vicens Vives i els seus deixebles, i hi incorporarà també, en certa mesura, la perspectiva marxista de Pierre Vilar. La història política va disminuir dràsticament la seua presència en els continguts escolars, i s'hi va incrementar notablement la dimensió econòmica i social. S'hi van eliminar les referències més tòpiques a la fundació de la nació espanyola en èpoques pretèrites (ibers, visigots, Reis Catòlics...) encara que amb alguna excepció, i no s'hi relacionava la construcció de l'estat nacional amb cap època, ni tan sols amb les transformacions liberals del segle XIX; senzillament s'eludia el problema. Paradoxalment s'afirmava explícitament en quasi tots els manuals que amb els reis Catòlics *no* es va aconseguir la unitat nacional, sinó que es va tractar simplement d'una «unió

dinàstica», però sense aclarir en quin moment es va aconseguir aquesta «unitat nacional» que posteriorment es dona per descomptada. L'absència de la més mínima informació i reflexió sobre el procés de construcció nacional a Espanya i el corresponent nacionalisme espanyol, motor d'aquest procés, no ha impedit –més aviat ho ha afavorit– que es perpetuen de manera implícita les concepcions tradicionals, historicoorganicistes, sobre la nació espanyola, tant a través de mapes (els mapes històrics solen incorporar la frontera pirinenca, fins i tot els referits a l'època romana) com en el discurs o en les activitats.⁷

La LOGSE ha significat un canvi molt menor que la LGE amb relació als continguts i les orientacions historiogràfiques. Això no obstant, no és la percepció que se'n té en determinats ambients, tant polítics com periodístics o acadèmics. A aquest respecte són conegudes, per la polèmica originada al seu entorn, les posicions mantingudes per la RAH (Real Academia de la Historia) que han desembocat en l'actual contrareforma educativa, que pretén tornar a imposar els perfils *canònics* d'una història d'Espanya construïda pel nacionalisme espanyol en el segle XIX.

El final de la dictadura franquista va anar acompanyat per un rebuig popular generalitzat als seus símbols. Se'n van qüestionar els *valors* excloents que havia tractat d'inculcar per la força. El desig de superar com més aviat millor el règim que acabava de desaparèixer va facilitar l'abandó de les idees en què s'havia sustentat el nacionalisme espanyol des dels seus orígens, tant els mites fundacionals de la nació (Sagunt, Viriato, Don Pelayo) com la mateixa concepció centralista i uniformadora de la nació. Alhora, van adquirir

legitimitat democràtica idees i pràctiques alternatives al vell nacionalisme centralista espanyol; aquesta reacció és un element que s'ha de tenir en compte per explicar tant l'eclosió dels nacionalismes perifèrics –basc, català, gallec, valencià... i altres– com la quasi nul·la oposició popular a la profunda transformació política i administrativa de l'estat que va significar la nova estructura autonòmica.

Els nous àmbits de poder nascuts amb la transició democràtica es van afanyar a crear els elements simbòlics que legitimaren la seua existència, recorrent novament al *descobrimet* de les essències regionals o nacionals a través d'elements historicistes i organicistes.⁸ En pocs anys totes les comunitats autònomes s'han dotat de les corresponents històries i geografies que *demostrin* la seua unitat orgànica en el temps i en l'espai; quasi totes elles finançades amb fons públics, bé de caixes d'estalvi, bé de les mateixes instàncies polítiques. Quan han assumit les competències en educació, els governs autònoms –no solament els nacionalistes– han tractat d'incorporar aquests continguts al currículum escolar.

La nació és una idea, un sentiment, no una realitat material; és una construcció politicoideològica que s'ha desenvolupat a partir del segle XIX i que tracta de garantir la cohesió social d'una col·lectivitat a partir de l'acceptació d'una identitat compartida. Quasi tots els nacionalismes europeus són deutors de la tradició essencialista romàntica, i l'ensenyament de la història ha estat al servei d'aquesta idea. Fins que el context internacional (procés d'integració europea en el marc de la guerra freda) en va propiciar la superació, almenys en els aspectes més xenòfobs i

bel·licistes. Però aquest procés no ha anat acompanyat d'una reflexió crítica –és a dir, històrica– sobre la naturalesa del concepte de nació, la seua gènesi i evolució. Simplement s'ha ocultat davant una allau de nous continguts i enfocaments tendents a *demostrar* la identitat comuna dels països democràtics d'Europa occidental (des del passat grecoromà, fins a la pretesa uniformitat de les societats feudals, la il·lustració o la revolució industrial).

La pervivència de concepcions essencialistes, vergonyosament ocultades pels vells nacionalismes europeus (espanyol, francès o britànic) es manifesta sense embuts ni complexos en aquells altres que són alternatius perquè es refereixen a àmbits que, des del segle passat, han tractat d'englobar i de negar, siga l'escocès, el cors o el gallec, que en el cas espanyol, es revesteixen a més d'una legitimitat democràtica, pel seu passat antifranquista, que li és negada a l'espanyol. D'aquest contrast naix la sensació de crisi en aquells sectors de la societat que se senten orfes de les úniques referències nacionals que han conegut i en què s'han format (la història *comuna*, el territori *comú*, el caràcter *comú*... dels espanyols) qüestionades pels que tenen un referent nacional alternatiu que es basa en la *diferència* i en l'afirmació d'una *comunitat* diferent. No està en crisi la història d'Espanya, sinó un cert sentiment de la nació espanyola nascut en unes circumstàncies molt diferents a les actuals.⁹

Tractar de promoure avui un nacionalisme essencialista –historicoorganicista– bé siga espanyol o amb un referent nacional diferent, pot comportar el perill, al meu parer, d'obrir una fractura social o aprofundir-la allà on ja existeix. Per aconseguir la cohesió social interclassista, que

és l'objectiu i la virtualitat política dels nacionalismes, cal que la societat assumisca valors comuns. L'actual evolució política espanyola fa cada vegada més improbable que els valors que es pretenen comuns s'assenten en tòpics, mites i elements creats per l'essencialisme romàntic, des del moment en què han arrelat en cada comunitat autònoma referències incompatibles amb ells.

Potser serà més raonable fonamentar la legitimitat de les institucions en valors democràtics, en el sentit que va expressar Habermas quan es referia a un *patriotisme constitucional*, que podrien fer possible la convivència de persones amb referents simbòlics distints. Però no es pot pretendre que es torne a orientar l'ensenyament de la història cap a una finalitat patriòtica i adoctrinadora; seria renunciar a la seua dimensió formativa crítica, que és la que ha de justificar avui la seua presència en el sistema escolar. □

Traducció de Josep Agustí

1. Entre altres: Carolyn P. Boyd (*Historia Patria. Politics, History and National Identity in Spain, 1895-1975*, Princeton U. Press, 1997); Raimundo Cuesta Fernández (*Sociogénesis de una disciplina escolar: la Historia*, Pomares Corredor, Barcelona, 1998); Sisinio Pérez Garzón *et al.* (*La gestión de la memoria. La historia de España al servicio del poder*, Crítica, Barcelona, 2000); o, en un altre sentit, José M. Ortíz de Orruño («Historia y sistema educativo», *Ayer*, 30, Marcial Pons, Madrid, 1998).
2. *Apud* J. G. Beramendi, «A función da historia no nacionalismo español», dins *Actas Congreso da Cultura Galega*. Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, 1992, p. 126.
3. *Vid.* R. Valls Montés, «La exaltación patriótica como finalidad fundamental de la enseñanza de la Historia en la educación obligatoria: una aproximación histórica», dins *Didáctica de las Ciencias Experimentales y Sociales*, 5, València, 1991, pp. 33-47. Sobre els orígens de la història escolar resulta imprescindible Cuesta (1998), *op. cit.*
4. *Vid.* Eduardo Manzano: «La construcción histórica del pasado nacional» en J. S. Pérez Garzón *et al.* 2000. *op. cit.*, pp. 35-62.
5. José Álvarez Junco, «La invención de la guerra de la independencia», dins *Studia Historica*, vol. 12, Universidad de Salamanca, 1994, pp. 75-99.
6. José Álvarez Junco, «El nacionalismo español como mito movilizador. Cuatro guerras», dins R. Cruz, i M. Pérez Ledesma (eds.), *Cultura y movilización en la España Contemporánea*. Alianza, Madrid, 1997, pp. 35-67.
7. Me n'he ocupat de manera bastant àmplia en «La nación ocultada»; *apud* J. S. Pérez Garzón *et al.* 2000, *op. cit.*, pp. 111-160.
8. A. Rivière: «Envejecimiento del presente y dramatización del pasado: una aproximación a las síntesis históricas de las Comunidades Autónomas españolas (1975-1995)» en Pérez Garzón *et al.* (pp. 161-220).
9. Aquesta crisi del sentiment nacional no existeix solament a Espanya. El diputat conservador britànic John Stokes s'expressava així en una sessió parlamentària, en 1990: «En l'actualitat hi ha una gran preocupació sobre l'ensenyament de la història en les nostres escoles. En lloc d'ensenyar generalitats i grans temes, per què no es torna als bons temps antics en què s'aprenia de memòria els noms de reis i de reines d'Anglaterra, batalles, fets i tots els gloriosos esdeveniments del nostre passat?» [Citat per Pilar Maestro en la seua tesi doctoral, Universitat d'Alacant, 1996.]